Могилният комплекс при Кабаюк и началото на Плиска

Павел Георгиев

Филиал на Национален археологически институт с музей – Шумен, Българска академия на науките, ул. „Генерал Тошев" № 4, Шумен 9701; pavel_g@gbg.bg

Barrow Assemblage at Kabayuk and the Foundation of Pliska

Pavel Georgiev

Branch of the National Institute of Archaeology with Museum – Shoumen, Bulgarian Academy of Sciences, 4 General Toshevo Str., 9701 Shoumen, Bulgaria; HYPERLINK "mailto:pavel_g@gbg.bg" pavel_g@gbg.bg

ABSTRACT

A complete study of the assemblage of four mounds near the earthen fortification facility in Kabayuk excavated by R. Rashev was published in 2014. The researchers' attention focused specifically on a burial under one of the barrows. It is a burial of a young aristocrat buried with an abundance of luxurious grave goods in accordance with the pagan ritual. The authors suggest that the burial dates back to the very late 7th or very early 8th century, and the barrow dates back to the early 9th century.

Recently, St. Stanilov has argued that these results provide strong evidence supporting the argument about the functioning of a royal residence at this location form the late 7th and the early 8th century. This allowed him to defends the traditional view that Pliska, which is situated ca. 15 km away from it, has emerged as the center of the First Bulgarian Kingdom during the reign of Khan Asparukh (in the years after 681).

This article reports the results of a critical comparison of the burial and barrow assemblage, which concludes that there is no clear chronological difference between the two archaeological structures. The burial preceded the barrow assemblage, and its location was carefully hidden. The four barrows were accumulated immediately after that in two stages. The barrows were smaller during the first stage, and barrow № 4 covered the burial whose grave pit was cut into the bedrock. Pits and ovens were made at the periphery of the barrows. They were used for preparing ritual meals and grave goods during commemoration ceremonies. Following the completion of the funerary and commemorative ceremonies, the covers of the barrows were finalized.

The author believes that the assemblage cannot be dated earlier than the beginning of the 9th century. A parallel can be made with similar assemblages in Pliska, the Fortification of Khan Omurtag on the Ticha River among others, all dating back to the first half of the 9th century. He believes that the four barrows in Kabayuk have important characteristics, but they cannot be linked to a ruler of the capital Pliska; it is more reasonable to link them to an inhabitant of a nearby earthen fortification.

The author also reports the results of stratigraphic and comparative analyses used to establish the chronology of the grave good yielded by the burial under the barrow. R. Rashev's conclusions that the barrows represent elements of certain activities form the early 9th century have been taken into consideration. Commenting on Rashev's thesis and recent studies on the so-called Vrap–Velino group dated back to the 760s, the author suggests that the artifacts yielded by the burial are similar to others yielded by several individual burials excavated in the Pliska Field. The author believes that the earliest burials (such as burial № 5 under barrow III, situated between Pliska and Madara ritual center) can be linked to the two important crossroads (crosswise and parallel) in the Pliska field. The field is situated between two territories: the Black Sea Coast and Dobrogea and the territory to the north of the Stara Planina Mountain, both densely populated with Bulgars in the 8th and 9th century.

These finding allow to conclude that the currently available evidence does not support the argument of the existence of Pliska as an administrative and political center of the First Bulgarian Kingdom before the end of 8th century.

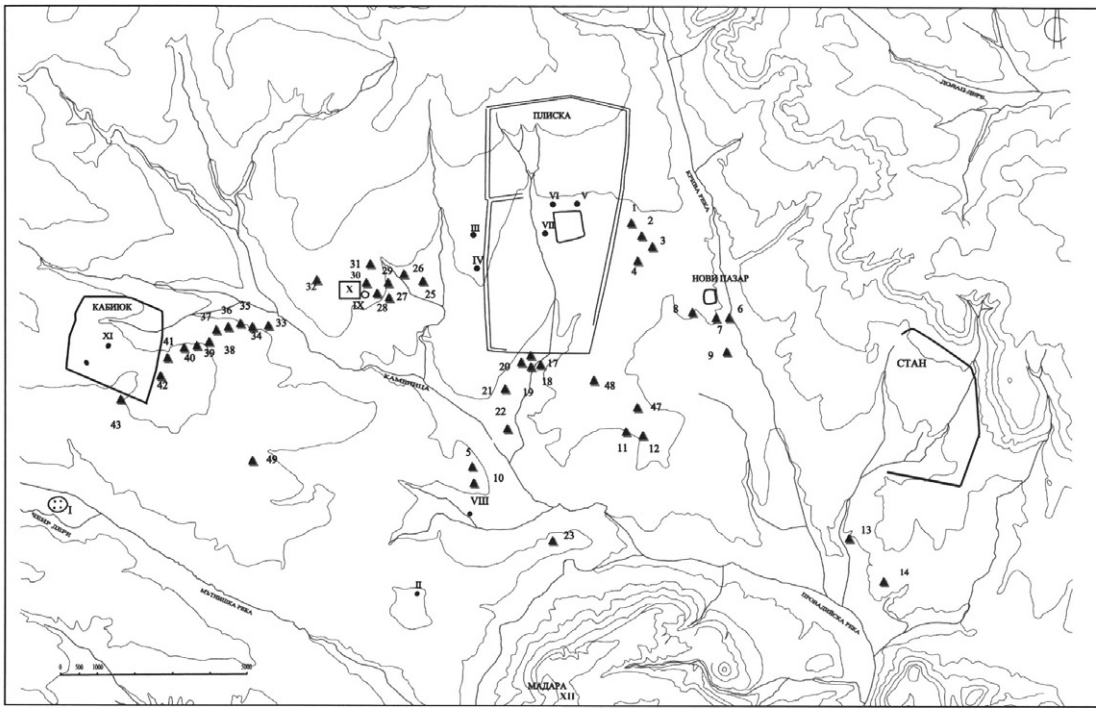
Key words: Early Middle Ages, First Bulgarian Empire, Pliska, Kabiyuk

Непосредственият подтик за настоящата статия е публикувана току-що „бележка“ (Станилов 2016, 529-538) по развиваната от мен през последните 15 – 20 години теза, с която поставям под съмнение утвърдения възглед за Плиска като водещ български център още в последните десетилетия на VII или най-късно в началото на VIII в. Ст. Станилов е прав, че съм разглеждал темата „*в близо две десетки заглавия*“, основните от които цитира добросъвестно. Това ме освобождава от задължението да напомням за тях. Ще изтъкна само, че за основа на своята „бележка“ той е избрал моя публикация от 2003 г. (Георгиев 2003, 83-93). По-актуална информация за структурата и характера на ранна Плиска през спорния първи век от съществуването на Дунавска България се съдържа и в някои мои последни публикации (Георгиев 2014, 194-221; Георгиев 2018, под печат).

На проблемите за „НАЧАЛОТО НА ПЛИСКА“ следва да се гледа като на открити за обсъждане, както и на всичко, което е свързано с нея: в пространствен или хронологически аспект и в различни направления: историческо, нумизматично-сфрагистично, топонимично, географско-климатично, тъй като общоприемлив напредък може да се реализира с комплексен изследователски подход. Впрочем, не оспорвам и още едно направление, което Ст. Станилов въвежда. А именно логическото, като се осланя „*на съждението на Окам, че най-вероятно е най-очевидното*“ като на решаващ аргумент в полза на традиционното схващане за Плиска като „Аспарухова“ или „Тервелова“ столнина. Разбирането на Станилов е че, приложението на този принцип отвежда към извода, че мястото на Аспаруховия център в Плисковското поле е единствено възможно поради неговата „*комплексна(та) пространствена характеристика*“, сиреч геоклиматичните и военностратегически условия, в които той се намира (Станилов 2016, 530). Дали е така? Отговорът на този въпрос заслужава специално разискване, защото по принцип устойчивите номадски станове се устройват на местата на техните „зимовища“ (Плетнева 1982, 42 и сл.; Войтов 1986, 86). А в климатично отношение Плисковското поле е крайно неподходящо за зимовище, но е привлекателно за устойчиво обитаване през топлите сезони и запазва ролята си на „летовище“ дълго след началото на своето формиране като столична агломерация с постоянна владетелска резиденция към края на VIII и началото на IX век (Георгиев 2007, 22 и сл.). Най-убедителното доказателство за това е отсъствието на стационарен некропол не само в чертите на укрепена Плиска, но и нейната близка околност, както в края на VII, така и през VIII век. Откритите досега при Нови пазар, Върбяне, Правенци, Велино и Кабаюк се датират не по-рано от края на VIII в. и принадлежат на заселеното по това време в Плисковското поле население.

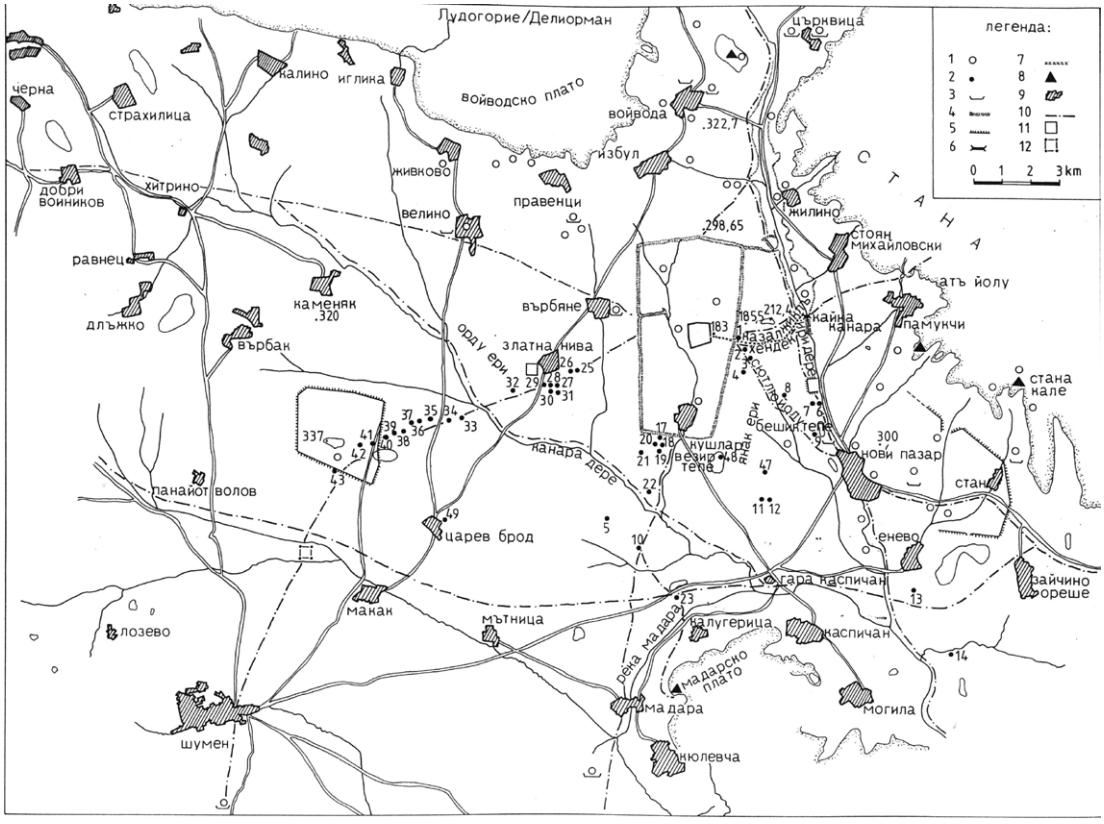
Станилов концентрира своето внимание на резултатите от проучванията на експедициите „Плиска-Запад“ и особено на могилния комплекс в м. Чаир-дере, южно от земления лагер Кабаюк (= Кабиюк), както и на подобните на него структури в околността на Плиска. Неговото разбиране е, че те „***създава(т) нова обстановка в проучванията на Плиска и Плисковското поле, като единна културна агломерация**, която в една или друга степен отразява структурата на живия организъм на езическата столица на българите*“ (Станилов 2016, 532). Авторът е представил фактите, очертаващи новата изследователска ситуация „телеграмно“, но зад това стои излязлото през 2014 г. негово монографично изследване, посветено на гроба на погребан по езически аристократ под могила № 4 от могилния комплекс при Кабаюк. Изследването предоставя конкретна и претендираща за пълнота интерпретация, както на въпросния комплекс, тъй и за сродните нему културно-исторически и хронологически структури и паметници, при това не само в Плисковското поле (Рашев, Станилов, Стойчев 2014, passim). За негово съжаление, поне засега, няма отзиви, включително и от онези български автори, които използваха материали от гроба още преди неговата пълна публикация. Тази празнина се запълва, но само донякъде, от мнението на покойния Р. Рашев по тези паметници. То трябва да се вземе предвид задължително като контрапункт на интерпретациите в посочения и от негово име труд на Ст. Станилов и други съавтори. Още повече, че Рашев беше водещият изследовател на Плисковското поле до 2008 г., откривател на повечето от структурите там и техен пръв интерпретатор: по отделно или в по-общи рамки (Рашев 2008, 49 и сл.).

Гробът **под могила № 4 при Кабаюк** е несъмнено забележителен резултат от работата на Р. Рашев. Въпросната могила е една от четири, които образуват единна в топо-хронологично отношение структура. Тя е разположена върху ниска незаливна тераса между два малки потока, които образуват река Мътница, ляв приток на р. Мадара, която се влива в Провадийска река (историческата река Варна) и може да се приеме за югозападна граница на Плисковското поле (обр. 1). Четирите могили ограничават в ъглите близка до квадрат площ с размери 155 х 175 м, която отстои на около 5 км южно от земленото укрепление Кабаюк и в непосредствена близост до пътя, който пресича Плисковското поле от изток на запад още през античността и средновековието. Това трасе следва и построената през последните години автомагистрала „Хемус". Четири-могилната структура остава от южната страна на паралелния път, до кръстовище с общо взето меридионален път от Плиска през земления лагер „Кабаюк" към Шуменското плато и долината на река Тича, а от там и към Ришкия и Върбишки проход (Георгиев 2009, 342, обр. 1). С тази си позиция могилният комплекс има, поне от пръв поглед, основно или поне съпътстващо значение на своеобразна „пътна станция", подобна на неголемите ранносредновековни землени укрепления към Дунав и Ришкия проход (Георгиев 2009, 338-341) (обр. 2). Това поставя въпроса дали четирите могили (диам. близо 30 м и вис. 4 – 4,50 м) не са ъглови структури в укрепена площ, както в източните ъгли на земленото укрепление с аула на хан Омуртаг на река Тича, или пък могили XXXII и XXXIII в северните ъгли на първоначалното землено ук-

Обр. 1. Карта на паметниците от VIII – IX в. в Плисковското поле. I. Четиримогилие в м. Чаир дере; II. Могила III с гроб 5 между Плиска и Мадара; III. Шахтов кенотаф в могила XXII; IV. Кенотаф в могила XXIV; V. Ранносредновековна могила XXXII; VI. Ранносредновековна могила XXXIII; VII. Ранносредновековна могила XXXIV; VIII. Ранносредновековна могила №27; IX и X. Култов комплекс при с. Златна нива; XI. Езически храм в земления лагер Кабаюк; XII. Езическият култов център под Мадарските скали. Легенда: кръгче – могили; триъгълник – групи девташлари с пореден номер (по Рашев, Станилов, Стойчев, 2014).

Fig. 1. Map of the Pliska Field and the sites dated back to the 8th and 9th century. I. Four barrows in the Chair Dere locality; II. Barrow III and burial 5 situated between Pliska and Madara; III. Shaft cenotaph in barrow XXII; IV. Cenotaph in barrow XXIV; V. Early medieval barrow XXXII; VI. Early medieval barrow XXXIII; VII. Early medieval barrow XXXIV; VIII. Early medieval barrow № 27; IX, X. Ritual assemblage near the village of Zlatna Niva; XI. Pagan sanctuary in the earthen fortification in Kabayuk; XII. Pagan ritual center at Madara. Legend: circle – barrows; triangle – clusters of ***devtashlari*** *(large rocks) with serial number (after Рашев, Станилов, Стойчев, 2014).*

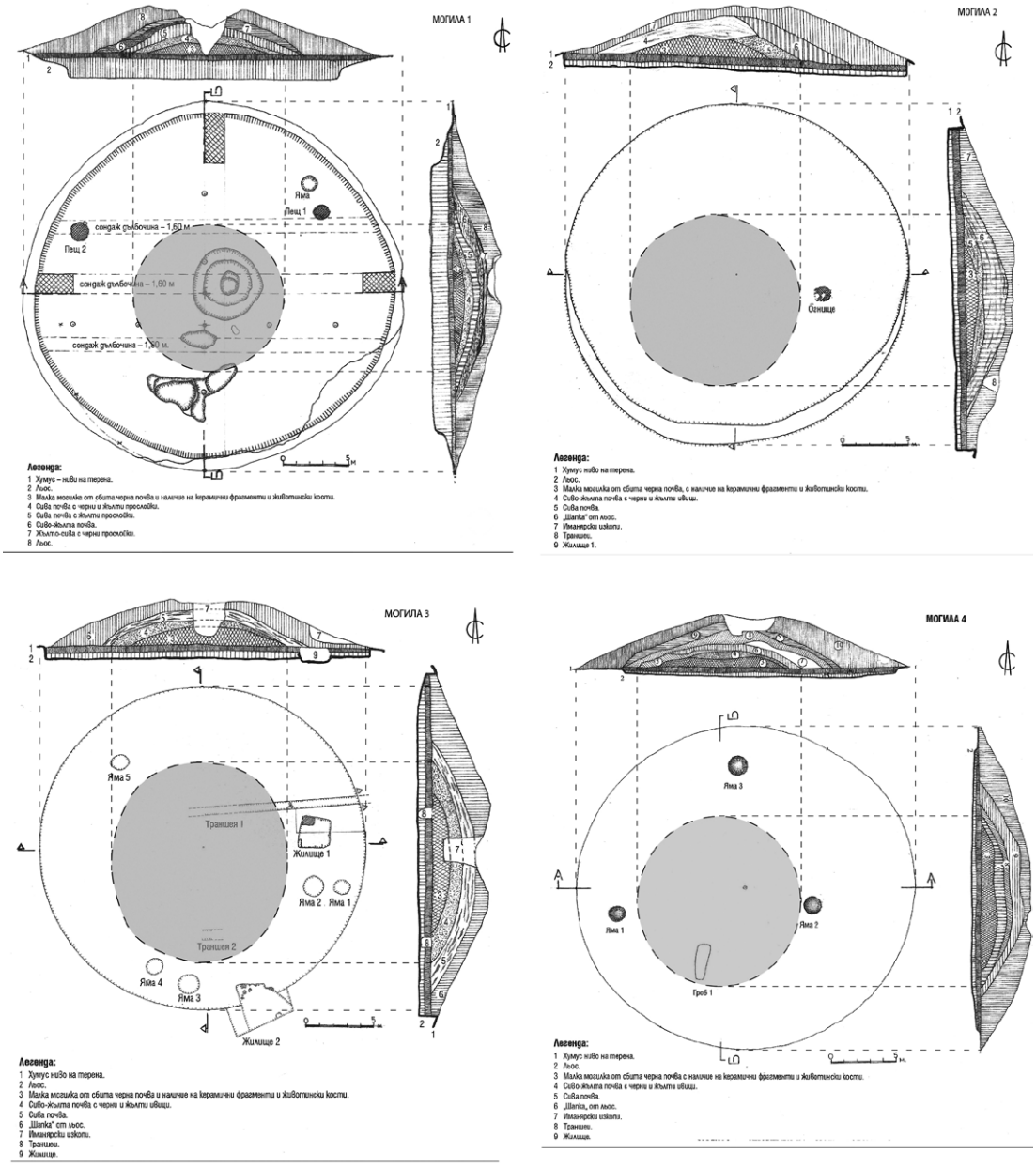
Обр. 2. Карта на Плисковското поле с основни пътища и паметници VIII – IX в. Легенда: 1. Ранносредновековни неукрепени селища; 2. Групи девташлари; 3. Езически некрополи; 4 и 5. Землени укрепления; 6. Язовир на р. Крива; 7. Трасе на водоснабдителен канал за Плиска; 8. Късноантични крепости; 9. Съвременни села; 10. Трасета на ранносредновековни пътища; 11. Култов комплекс при с. Златна нива; 12. Четиримогилие в м. Чаир дере при земления лагер Кабаюк (по П. Георгиев, 2009).

Fig. 2. Map of the Pliska Field and the main roads and sites dated back to the 8th and 9th century. Legend: 1. Early medieval unfortified settlements; 2. Clusters of ***devtashlari****; 3. Pagan cemeteries; 4, 5. Earthen fortifications; 6. Artificial lake at the Kriva River; 7. Route of a channel providing water for Pliska; 8. Late Antique fortresses; 9. Modern villages; 10. Routes of Early medieval roads; 11. Ritual assemblage near the village of Zlatna Niva; 12. Four barrows in the Chair Dere locality near the Kabayuk earthen fortification (after П. Георгиев, 2009).*

репление на Плиска (Георгиев, Иванов 2015, 69-70). При могилите край лагера „Кабаюк“ няма видими следи от вал или ров, но би следвало да се провери дали между тях не е имало дървена ограда или друга преграда на сключената от тях площ. Леко дървено ограждение е установено например при Златна нива, за което се приема, че е част от поменален комплекс (Рашев 2008, 208-209), или, че има „сакрална стойност“, свързана с разположено до него светилище и една от групите девташлари (Рашев, Станилов, Стойчев 2014, 153, обр. 9).

Разкопките на Р. Рашев в м. Чаир дере се проведоха през 2005 и 2006 г. и бяха съсредоточени само върху четирите могили и терена под тях, тъй като имаха за цел установяване на евентуални вътре-могилни или под-могилни гробове (Рашев, Станилов, Стойчев 2014, 9-11) (обр. 3а – г). За нейната ефективна реализация беше използвана земекопна техника. До положителен резултат от тази гледна точка се стигна само в проучената още отначало могила № 4 (обр. 3г). Под нивото на нейния насип се откри единичен, вкопан в терена, гроб с трупополагане, в който беше открит богат и важен инвентар.

В първичните отчети, а и в крайната публикация, гробът се интерпретира като „яма“, без могилен насип над нея. Последният е бил насипан около век по-късно, заедно с останалите три. В техния насип са открити битова керамика и останки от градеж на жилища и стопански ями от ранносредновековно селище „*от IX-X в.*“ (Рашев, Станилов, Стойчев 2014, 11). Спо-

Обр. 3. Могили № 1 – 4 в гробно-поменалния камплекс при Кабаюк (м. Чаир дере) (по Р. Рашев, Ст. Станилов, Ст. Стойчев, 2014). С пунктир са отбелязани параметрите на първоначалния и окончателния насип в могилите (добавка на П. Георгиев).

Fig. 3. Barrows № 1–4 in the burial and commemorative assemblage at Kabayuk (Chair Dere locality) (after P. Рашев, Ст. Станилов, Ст. Стойчев, 2014). The initial and the last barrow cover are marked with a dotted line (addition by P. Georgiev).

ред събрания на повърхността материал, селището е заемало югозападната част от приречната тераса. Под могила № 3 (югоизточната) са разкрити изцяло или частично две полуземлянки, две успоредни траншеи, може би от огради в селището (обр. 3в). Намерената на място в жилищните структури или в насипа на могилите битова керамика се датира „*в началото на IX в.*" и се приема от една страна за горна граница в съществуването на жилищата под могила № 3 и сигурен terminus post quem за изграждането на могилите (Станилов, Рашев, Стойчев 2014, 28).

При разкопаването на могила № 4 не е документиран профил, който да фиксира съотношението на могилния насип с гробната яма. Това би могло да породи съмнения относно първич-

ността на гроба спрямо него. За щастие инвентарът в него е изразителен във висока степен и сочи категорично, че извършеното в него погребение не може да е по-късно от могилите. Така че основателен остава само въпросът как и защо над безмогилния отначало гроб е била насипана, около столетие по-късно, могила № 4, а редом до нея и останалите три?

Внимателният поглед върху профилите на всяка от могилите показва следното. В ядрото на могила № 4, както и на останалите три, се открояват малки могилки, насипани от черна пръст, взета очевидно от хумусния пласт наоколо. Това обяснява наличието на фрагменти от битова керамика, камъни от печки на жилища и останки от обитаване на ранносредновековното селище (Станилов, Рашев, Стойчев 2014, 14, обр. 5). Черната пръст в ядрото на могилките е „с по-висока" плътност, вероятно в резултат на трамбоване. Над тези могилни „ядра" е била натрупана сива пръст с прослойки от по-тъмна, която образува вътрешна, възможна първична, „шапка". Произходът на този насип не е изяснен, но преобладаващо сивият му цвят подсказва, че е наситена с изгнила растителност и най-вероятно е загребвана от съседните речни корита. Към това предположение водят моите наблюдения върху структурата на насипа в могила XXXIV в Плиска, а и на прослойките в структурата на могила № 27 в Плисковското поле (Димитров 2014, обр. 3). Над слоя от „*сива почва*" следват подобни по цвят, но с повече жълта пръст, а най-отгоре и „външна шапка" от льосова пръст. Тази картина показва тяхното еднообразно и едновременно натрупване, но оставя впечатление, че то е протекло в две фази. Към това водят и наблюденията за два обхвата на могилните насипи: малък и голям.

В материка под могила № 1 са установени два вида ями: една с кръгли очертания и без следи от опалване и други две, които се приемат за огнища/пещи, вкопани в дълбоки до 0,60 – 0,80 м. „Артефакти" в ямите не са открити, но в запълването им са установени въглени, пепел и бучки отухлена, както и сива, пръст. И трите структури остават под периферията на големия насип, но извън реконструираните, според габаритите на двата профила, очертания на първоначално натрупания, състоящ се от ядро от чернозем и „шапка" от сива пръст (обр. 3а).

Под могила № 2 е установена само една пещ, вкопана по-плитко, в „погребания" под могилата хумус. Тя се намира в източната периферия и остава също извън очертанията на могилното ядро, което тук е с височина 2 м (обр. 3б).

Под могила № 3 са открити две полувкопани жилища с печки от камъни в ъгъла и над пода (обр. 3в). Те попадат, наполовина или изцяло, съответно под южната и източна периферия на целия могилен насип. За отбелязване е, че тяхното запълване е от сивочерна пръст близка или аналогична на слой № 5 от големия насип. Битовата керамика в жилищните ями е с относително ранни белези, но е оставена в широките граници на VIII – X в. (Станилов, Рашев, Стойчев 2014, 19-20). Заедно с открития в тях инвентар (прешлен за вретено, костено шило и игла, хромелно устройство) те са несъмнено от селището. Максимално широките граници на неговото обитаване са от края на VIII до към началните десетилетия на IX в.

В югоизточната периферия на големия могилен насип и в съседство с двете полуземлянки са открити по две ями с бъчвовидна форма и дълб. до 1,50 м от старата повърхност на терена. Те са по-дълбоки и без следи от опалване. Скромният материал от тях ги свързва с ранносредновековното селище. Яма № 5, която остава изолирана в северозападната периферия на могилата, съдържа и материали от бронзовата епоха (Миткова 2014, 185-186), но това едва ли е категорично основание да бъде отнесена към това време. Така или иначе, петте ями остават също извън реконструираните с приблизителност първоначални очертания на могилния насип.

В ядрото на могила № 4 са открити 17 фрагмента от керамични съдове, повечето от които са „***с белези за датиране в IX в.***" (Станилов, Рашев, Стойчев 2014, 25, обр. 11_2), но има и такива от късната античност (Станилов, Рашев, Стойчев 2014, обр. 11_2). Ями № 1 и 2 са били установени едва след отнемане на материков слой с дълбочина до 0,50 м, а гробната яма след допълнително влизане в него с още 0,40 м (Станилов, Рашев, Стойчев 2014, 25, обр. 10). Разрезът на гробната яма отразява само нейната долна част (Станилов, Рашев, Стойчев 2014, 31, обр. 2). Ако съдим от описанието, тя е била вкопана на около 1,35 м от старата повърхност и запълнена с пръст, която цветово и по структура не се е различавала от материковата наоколо до около 2/3

от своята дълбочина. Това обаче не се отнася за ями № 1 и 2, а изглежда и за № 3, запълнени в по-голямата си част с тъмна пръст. Те са сходни на тези от могили № 1 и 3 и по съвкупност на данните следва да се отнесат към ранното средновековие, а не към бронзовата епоха (Миткова 2014, 192), макар че Станилов колебливо приема вероятността да не са средновековни за поверoятна.

Описаната ситуация под могила № 4 води до заключение, че гробът и трите ями съставят обща фигура, в която гробът е на нейната южна страна (обр. 3г). Погребаният е с глава на север и фактически е обърнат „с лице“ на юг, към слънчевия зенит. Яма № 3 е на север, по оста на гроба, а ями № 1 и № 2 го фланкират, но са зад него. Малкият насип покрива само гроба, докато трите ями остават извън неговата периферия.

В резултат на тези наблюдения, стигам до убеждение, че гробно-могилният комплекс при Кабаюк е бил оформен в следната последователност.

1. Единственият гроб е бил изкопан в окрайнината на току-що евакуирано или наскоро изоставено ранносредновековно селище от полуземлянки. За него е било избрано място без вкопавания и преки следи от строителство. Погребението е било извършено скрито, като засипването на гробната яма е била маскирана толкова старателно, че археолог с опита на Р. Рашев е забелязал нейните очертания едва след последователното снемане на материковата пръст отначало с дълбочина 0,50 м, а след това и на още 0,40 м, на практика малко над нивото на дървения ковчег. Очевидно той е бил засипван и трамбован с прясна пръст, в последователност обратна на нейното изкопаване.

2. След замаскиране на гроба се пристъпило към насипване на четири могили, една от които целенасочено е покрила гробната яма, докато останалите три са имали задачата да прикрият под коя от тях е гробът, но с това и да оформят заедно с № 4 сложен по структура поменален комплекс.

Насипването на могилите протекло на два етапа

– при първия са били насипани само техните ядра, като за целта са използвани документираните в профилите слоеве със цифрови обозначения 3 и 4, евентуално и 5;

– насипването след това е било преустановено, за да се извършат ритуални действия, свързани с използване или не на огън в изкопани в подножието на малките насипи ями или пещи;

– след приключване на обредите насипването е продължило с полагане на останалите слоеве от големите могили, които покрили и ритуалните съоръжения.

3. Завършването на строителството на така оформения поменален комплекс е включвало вероятно и трети етап на неговото изграждане със залагане на постоянен или временен строеж в центъра или в източната част на ограничената от могилите площ, а може би и на околовръстна ограда. Тяхното наличие остава недоказано до регистрирането им чрез резултатни проучвания.

С тези елементи (реални и хипотетични) могилният комплекс е уникална езическа memoria, изградена на етапи, но в кратко време, който можем ориентировъчно да поставим в рамките на приетите срокове за помени, т.е. най-много година след погребението на младия аристократ. Издигнатият в негова памет комплекс е трябвало от една страна да осигури неприкосновеност на неговите тленни остани, а заедно с това и да възвеличи посмъртно личността му. Ако съдим от разположението и оформлението на специално устроената площ, бихме могли да допуснем, че е изпълнявал и по-широки социални функции, както в добре проучените древнотюркски поменални ансамбли (Кляшторний 1978, 238 и сл.; Базылхан 2011, 189). При всички случаи обаче с разположението си на кръстопът и в съседство със земления лагер „Кабаюк“, той има сходство с позицията на осветлените с домашни писмени паметници и археологически проучвания големи аристократични комплекси с поменален характер в долината на р. Орхон в Централна Азия. Там те се разполагат в неголяма долина, „*на мястото на пътна станция (спирка)*“ (Малък Кюл Тегинов надпис) и на около 40 км от древнотюркската столица Карабалгасун (Малов 1959, 28, 35; Кляшторний 1964, 43, 55 и сл.; Šmahelova 2009, 328 sqq., fig. 3).

Скритият под могила № 4 гроб е бил устроен в духа на старата хуно-тюркска традиция (ЛИБИ 1958, 354; Плетнева 1982, 16-17; Рашев 2008, 207-208). При най-ранните степни погребения на аристократи е характерно вземането на максимални мерки за укриване на техните гробове, чрез затъпкване на местата от коне, зачимяване, наводняване и др. По-късно се наблюдава отказ от вземане на толкова крайни мерки и се възстановява архаичната практика над гробовете да се насипват могили, увенчавани със статуя („*каменна баба*“) (Бартольд 1921, 62, 67; Плетнева 1982, 82-83). У монголите ханските и другите аристократични гробове се правят отначало на трудно достъпни места (т. нар. курук, чурук), които се считат за „забранени“ и получават ограждения и стража за охрана (Бартольд 1921, 62 и сл.).

В светлината на еволюцията в избора и оформлението на местата за погребения в номадските и полуномадски общества комплексът при Кабаюк изглежда да е замислен като съоръжение в духа на хуно-тюркската традиция, съгласно която гробното и поменалното съоръжение съставят едно цяло, но са и до известна степен разграничени. Съчетание на двата вида предлагат някои от т. нар. кургани със стълбово-поменална конструкция под насипа от пръст и камъни в Тува, които И. Кизласов свързва с местните поменалници от хуно-сарматско време на среден и горен Енисей, които след V в. намират разпространение на запад под влияние на тюрките и уйгурите в епохата на техните хаганати (VI – IX в.) (Кызласов, 2010, 98-99).

Ямите и пещта в периферията на всяка от могилите при Кабаюк са били свързани с постпогребални церемонии, извършени в къс период от време след същинското погребение. Извършвани са били при всяка от натрупваните могили вероятно с цел да скрият под коя от тях се е намирал гробът, а вероятно и поради това, че в церемонията са вземали участие хора от различни колективи. В горните слоеве и особено в двете „шапки“ на могилните насипи липсват останки от селището. Те са били концентрирани напълно съзнателно в техните ядра (Рашев, Станилов, Стойчев 2014, 27).

Изграждането на ями-огнища и пещи при гробове е рядко явление. Напротив, те са характерни за поменалните съоръжения (Абрамова 1982, 138 и сл.; Кузнецов 1985, 206 и сл.). Разказаното от Приск за погребението на Атила показва, че насипаният след тайното му погребение на друго място хълм е бил публично достъпен, тъй като там се провела т. нар. страва. Характерен пример за безмогилно възпоменание е Вознесенският комплекс. При него липсва реален гроб, но в източната част на правоъгълна, оградена с ров и вал, площ е устроено ритуално жилище (?), а в съседство и две „огнищни ями“, които играят роля на жертвеници с богати постпогребални дарове, а наоколо – следи от тризна (Плетнева 2003, 38-39; Рашев 2007б, 126-127, табл. 74). В подобна яма изглежда е било укрито и знаменитото Перешчепинско съкровище.

Ямите в периферията на първоначалните могилни насипи от Четиримогилието са имали временен, ритуален характер, свързан с приготвяне на храна и напитки за възлияния, а не за съпътстващи помена депозити от дарове. Дори и при могила № 4 те отбелязват само една първоначална фаза на поменални ритуали. В този смисъл те изглеждат като скромен отглас от първоначално по-пищна церемония. В този смисъл, впечатляващият землено-насипен строеж изглежда като своеобразен рудимент на старинна степна погребално-поменална практика.

Четирите могили имат структура и начин на насипване, които са близки до тези в насипаните в началните десетилетия на IX в. могили в и край Плиска. Главната им прилика е в последователността на тяхното насипване. За пример ще дам по-добре проучената могила XXXIV в чертите на Външното землено укрепление на Плиска, а също и могила № 27, разположена по средата на пътя между нея (по-точно т. нар. шахта-кенотаф в могила XXII) и общобългарският култов център под Мадарските скали (Георгиев 2006а; Димитров 2014, 84-92; Георгиев 2018, под печат). Те също са изградени в съседство или над обживяни или използвани до последно места. Долната част от техните насипи е от пръст, взета от съществувалите там производствени или селищни структури, а горната – от чиста пръст, предимно жълт льос.

Под разкопаната напълно могила № 27 са открити 28 структури, от които 6 полуземлянки, които отстоят на 2 – 5 м една от друга, в две фази на съществуване. Датират се във втората половина на VIII – началото на IX в. (Димитров 2014, 85). Между датата на напускането им и насип-

ването на могилата се отбелязва слой от 0,10 м самоотложил се хумус. Може да се допусне обаче, че е насипан „за изолация" между заварената повърхност на селището и могилата. Останалите структури под нея са „обредни ями", които са вкопани „на чисто" между заварените и засипани жилища. Подобно на ямите под могилите от Чаир дере и те са свързани с поменални действия, без целеви депозити на вещи. В някои от тях са открити „*цели или части от животни*", а други са гнезда и следи от неизяснена засега дървена конструкция, издигната преди насипването на могилата. Гроб не е открит и това дава основание тя да бъде интерпретирана като „*поменална от езическия период на Първото българско царство*" (Димитров 2014, 86). В съседство с могилата се откриват неидентифицирани със сигурност вкопани, и други, вероятно също ритуални структури. С тези си белези могила № 27 изглежда да е от типа на т. нар. поменални кургани със стълбове под могилния насип от V – VI в. в Тува, които се изграждат встрани от погребалните полета (Кызласов 2010, 97-98).

Като поменални се определят и трите могили: XXXII, XXXIII и XXXIV във Външния град на Плиска (Рашев 2008, 205). В светлината на Четиримогилието обаче въпросът за тяхното същинско значение може да бъде поставен за ново разглеждане, с оглед на откриване на първични подмогилни гробове и там. Първият проучвател на могила XXXII Геза Фехер беше изказал лаконично и слабо обосновано мнение, че е с гроб с кремирани останки в нейната периферия. Близо до мястото, където той открил скелет от кон и депозит от многобройни керамични съдове, са отбелязани и три глинобитни пещи (Георгиева 1955, 12). Тези данни насочват към извода по-скоро за постпогребални ритуали като в периферията на могилите от Чаир дере.

Без точна аналогия остава гробно-поменалният комплекс при Кабаюк и по отношение на своята структура. Познатият ни елемент в нея са четирите еднообразни и изградени на два етапа, но с общ замисъл, могили. Могилата в представите на степните народи, в т.ч. и на (пра) българите, има особена роля. Те се насипват или използват като Grabhugel, т.е. гробничен хълм, който може да обозначава мястото на първичен гроб, но още по-често се строи и използва за възпоменание (Бартольд 1921, 55 и сл.). В тюркските, а от там и в славянските езици те се обозначават с понятието qurgan (qorgan). В тюркските наречия, а и в Орхонските рунически надписи, то има изначално значение на „*убежище, крепост*" (Мурзаев 1984, 36-37). В този смисъл изглежда се използва понятието „могила" и през ранното средновековие в Дунавска България (Георгиев 2006б, 54-68). Укрепената централна област на държавата носи епитета „*стомогилна*", а владетелят – „*стомогилен цар*". В Търновския надпис на хан Омуртаг като „панфилос тумба" (гр.) (= всеславна могила) се обозначава пункт, разположен точно в средата между двете владетелски резиденции: на Дунав и вътрешността, може би Плиска или пък нейният предшественик от VIII век (Георгиев 2004, 31-32). Въпросната „*всеславна могила*" обаче не е гробнично съоръжение, както се мисли и до днес (Рашев 2008, 202), а войсково убежище в българския Отюкен, тъй като същото по значение съчетание „magi qurgan" е използван и в древнотюркски надпис за централното средоточие на войската там. Това приложение на понятието се проследява донякъде и в местата за насипване на могилни хълмове у нас през VIII – IX в. Макар и немногобройни, те са издигани в съседство или като елемент от отбранителната структура на възлово важни средища като столицата Плиска, аула на хан Омуртаг на Тича и др. В този смисъл е естествена тяхната поява и край лагера Кабаюк. Навсякъде те имат роля и на сакрални топоси в рамките на споменатите селищни центрове или в прилежащи към тях територии, какъвто е случаят с могила XXXIV в Плиска или могила № 27 сред войсковото поле, южно от нея и по пътя към свещена Мундрага-Мадара (Георгиев 2018, под печат).

В този смисъл бихме могли, макар и теоретично или прогнозно, да виждаме в Четиримогилието средище подобно на „всеславната могила" от Омуртаговия надпис. По-реално е обаче, с оглед на неговата доказана обвързаност с гроб и изявения му поменален характер, той да бъде сравнен с древнотюркските поменалници на важни пътни възли и по-малко с монголския „курук".

Най-близкият му, макар и не напълно точен аналог засега е площта между северните ъгли с могили в елиминираната в началото на IX в. част от „вътрешното" укрепление и кръглите

кули на изгражданата по това време каменна крепост на Плиска (Георгиев, Иванов 2015, 69 и сл.). Такова е и земленото укрепление около аула на хан Омуртаг на Тича, при чиито източни краища са били издигнати две, все още неизяснени по характер, могили (Антонова, Дремсизова-Нелчинова 1981, обр. 44, 18Б). Позицията им в това укрепление е като в т. нар. Онгински поменален комплекс: неголям по площ мемориал в долината на р. Орхон, който също има правоъгълен план с главна ос изток – запад и заоблени ъгли, като до източните от тях са установени **„два неголеми квадратни насипа**“, издигнати с пръст със строителни останки, а на върха са забити каменни стели (?) (Войтов 1989, 34 и сл.).

Специфичното при гробно-поменално съоръжение край Кабаюк е в това, че могилните насипи в него са четири и така са обърнати в две посоки – на изток и на запад. В сравнение с могилите от север на резиденцията в Плиска и източно от резиденцията на Тича, както и с Онгинския или Вознесенския поменални комплекси, той изглежда „сдвоен“. Още по-сложна е тази структура в сравнение с „единично“ насипаните, също през първата половина на IX в., могили: XXXIV или № 27. От типологична гледна точка „билатералната“ ориентация на комплекса в Чаир дере изглежда като възникнала на основата на примера с този от север на резиденцията в столицата Плиска. Всички тези паметници влизат в хронологическите рамки от края на VIII до средата на IX век, но убедителна хронологическа диференциация между тях засега е невъзможна.

Датировка на гроба. Така разчетени, стратиграфията и планиметрията на могилния комплекс при Кабаюк потвърждават неговата обща датировка не по-рано от началото на IX в. Новото, което изтъкват на преден план моите наблюдения, е изводът, че между датата на гроба и датата на издигане на четирите могили няма хиатус и доловима времева разлика. Така че гробът под могила № 4 може да се датира най-рано в края на VIII в. и то при положение, че керамиката от предшестващото го ранносредновековно селище може да бъде поставена преди или по същото време, а не от началото на IX в.

Какви са данните за хронологията от самия гроб?

Анализът на находките от комплекта метални украси, намерени в него, е много детайлен (Рашев, Станилов, Стойчев 2014, 53-114). Станилов оправдано посочва три зависимости за датировката на гроба: 1. Зависимост от хронологията на подобни паметници в Аварския хаганат; 2. Хронологията на комплекса Врап-Ерсеке, включително и българските им аналози, наречени сумарно „група Врап-Велино“; 3. От останалите паметници на металопластиката на Долен Дунав (Рашев, Станилов, Стойчев 2014, 114-115). От първата зависимост той извежда за долна граница – под и малко над 700-та г., а за горна – преди 750-та година. При втората зависимост се опира на общоприетото свързване на съкровището от Врап с последния период от развитието на аварската култура и специално датировката на П. Щадлер за производството на неговите колани украси на границата между VII и VIII в. В тази връзка се изтъква изрично, че тя „*съответства на датировката на най-ранните* (sic – П. Г.) *обкови от Кабиюк*“ (Рашев, Станилов, Стойчев 2014, 115). Третата зависимост той формулира извън спецификациите си по хронология на аварския и авароиден художествен метал и малко неочаквано я свежда само до хронологията на керамичната кана от гроба и на керамиката от селището.

Каната от гроба има прилика засега само с първата кана от гроб № 33 на некропола при Нови пазар, която У. Фидлер поставя на границата между VII и VIII в. Но Станилов приема, че каната от гроба при „Кабаюк“ „*трябва да бъде отнесена в последното десетилетие на VII в. или в самото начало на VIII в., колкото и необичайно категорично да изглежда това*“ (Рашев, Станилов, Стойчев 2014, 115). Колебанието има своите основания в непосочени наблюдения на Р. Рашев за датата на гроб № 33 при Нови пазар. В тях той обърна внимание най-вече на костената пластина, украсена с „*орнамент с листа с кръгла форма, чийто център е маркиран с точка ... това са т. нар. кръгови листа от късноаварските лати коланни украси,* ***чието начало се поставя около 710/720 г...***“ (Рашев 2003, 147-150). На тази основа можем да приемем, че

каната от Кабаюк е с дата, която трябва да се търси по-скоро в VIII, отколкото през последните десетилетия на VII в. Позволих си горния цитат, тъй като посочената от Рашев костена пластина от Нови пазар е пропуснат важен паралел и репер в хронологията на украсите от втория колан от гроба при Кабаюк, както и от Дивдядово и други подобни от групата Врап-Велино. По отношение на каната от Кабаюк ще изтъкна, че нейната висока цилиндрична шийка с издаден напред чучур, а и кълбовидно тяло, напомнят форми на метални съдове или на керамични кани от Прикавказието, както изтъкна това още Ст. Станчев (Ваклинов) и е явно реликтов паметник в керамичното производство на Долен Дунав.

От тази гледна точка представената от Станилов примерна хронологическа скала на находките от гроба при Кабаюк със сигурност би изглеждала по-различно и те биха получили корелационна датировка с няколко десетилетия по-късно. Това вероятно е имал предвид и Р. Рашев като предлага гробът да бъде датиран *„**около средата на VIII в.**“* (Рашев 2008, 157). По този повод покойният съавтор на Ст. Станилов написа: *„Очевидно коланът от Кабиюк стилово принадлежи на същата група* (апликации от Ерсеке – П. Г.)*, но по някои детайли на формата, материала и технологичните белези трябва да се смята за по-късна реплика. Ориентировъчната дата на находката се поставя около средата на VIII в.*“ (Рашев 2008, 157). Ф. Дайм датира предметите от Велино, Каменово и др. също към средата и дори втората половина на VIII в. (Daim 2000, Abb. 112). В подкрепа на подобна дата на изделията от групата „Врап-Велино“ се застъпи напоследък и Г. Сенте (Szenthe 2014, 61-76), разглеждайки връзките между българския и късноаварския материал от самия хаганат. По негово мнение, хронологията на споменатата група авароидни материали в България е все още неизяснена. В тази връзка посочва виждането на Ф. Дайм, че материалите от Врап, а и при Шумен, Дивдядово и Търгшор, могат да се поставят в първата половина на VIII в., докато находките от Велино, поради съставния си характер, е склонен да отнесе към втората половина на века. Г. Сенте приема, че като цяло „хоризонтът Врап-Велино“ може да бъде поставен в по-тесни граници: производството на изделията – към първата половина на VIII в., а тяхната употреба до към 60-те години, но счита, че находките от Врап – Ерсеке и Златари – Гледачево предхождат по време тези от Велино, Каменово и подобните им от България (Szenthe 2014, 62, fig. 6). По-близките до Врап находки следва да се датират в първата половина, а тези като Велино – във втората половина на VIII в. и са произвеждани дълго време.

Но горните заключения на цитираните автори са за датата на производството и най-вече за използване на коментираните изделия. В свой доклад от началото на 2007 г. Рашев се спря по-обстойно на датата на гроба от Кабаюк и написа: *„На современном этапе изучения комплекса **дату погребения можно определить временем не раньше середины VIII в. – начала IX в.**“* (Рашев 2007а, 107).

При търсене на други, още по-късни, опорни точки следва да се отчитат и отбелязаните от изследователите на предметите от гроба следи от износване и ремонти на някои от детайлите, поява на желязно изделие като W-образната желязна окачалка към един от коланите, следите от допълнително, непрофесионално и семпло занитване на някои от детайлите към кожения ремък и други. Всички те говорят за тяхното продължително използване, което не може да се ограничи в рамките на живота на 20 – 22 годишния им последен собственик. Очевидно е, че украсите от коланите, а и каната, са „реликви“, т.е. останки от VIII в., но използвани по предназначение може би 50 или повече години.

Така, наборът от данни от самия гроб напълно подкрепя стратиграфски и типологически обоснованата дата на гробно-поменалния комплекс. При това положение няма потребност от две негови датировки, към което е прибягнал Ст. Станилов. Водеща в случая е ролята на стратиграфските данни и в такъв случай може обосновано да се заключи, че датата на аристократичния гроб при Кабаюк не може да бъде търсена преди края на VIII и с повече увереност може да се постави в първата половина на IX в.

Това естествено обезсилва неговата роля на доказателство за съществуването в Плисковското поле на устойчив държавен център още от края на VII и по-голямата част на VIII в. Вну-

шения в тази посока, макар и индиректни и внимателно поднесени, направи още Р. Рашев. Във връзка с отсъствието на същински гробни паметници от езическо време в Плиска той писа: „*Едва през 2005 г., на 15 км, западно от Плиска, при Кабиюк, бе проучен гроб под могилен насип* (sic! – П. Г.*), който може да бъде свързан с погребалната практика на прабългарската аристокрация*“ (Рашев 2008, 202). И още: „*Изглежда хановете и аристокрацията са били погребвани на известно разстояние от столицата в специални места и поотделно, без гробовете да образуват некрополи. Тези места могат да се търсят около земленото укрепление при Кабиюк*“.

Теоретично това не е изключено. Какви са обаче фактите? През 2012 г., от другата (северна) страна на могилния комплекс при Чаир дере, беше установен езически некропол с 27 трупополагания плюс отделна група от 4 гроба в близост до кръгов „ров“ (диам. 5,40 и дълб. 2,80 м), подобен на такъв в некропола Девня-3, но не за хекатомба, а за ритуално погребани животни (Иванов и др. 2013, 494-497; Георгиев 2018, под печат). Няма съмнение, че това е некропол на стационарно живеещо прабългарско население сходен с Девня-3. Той се намира право на юг от земления укрепен лагер Кабаюк и по всяка вероятност принадлежи на редовото население в него. Четиримогилието се намира по същата ос на отсрещния бряг на реката и е напълно резонно да свързваме местоживелището на погребания там млад аристократ също с лагера „Кабаюк“, отколкото с разположената на 15 км Плиска. Към този извод води и анализираното по-горе негово ефектно поменално съоръжение. То е усложнен вариант на подобни от първата половина на IX в. в Плиска, а може би и при аула на хан Омуртаг на Тича и отразява напреднал етап на „стациониране“ на погребалните и поменални церемонии на българската аристокрация по това време.

Така че, разгледани заедно, „плоският“ некропол и гробно-поменалният могилен комплекс образуват единен и общо взето едновременен ансамбъл на една от най-значимите в края на VIII и началото на IX в. селищни агломерации в Плисковското поле. Те са резултат от напреднала фаза в процеса на седентаризация на полуномадското население и ни дават за пръв път конкретна представа за това как би трябвало да изглежда и къде да се търси неоткритият/ите некропол/и на Плиска преди християнизацията.

Гробът при Кабаюк е единственият засега същински могилен гроб у нас и насочва търсенията на аристократични погребения от VIII – IX в. не само в по-стари могили и не само в Плисковското поле.

На този етап от проучвания можем да допускаме съществуване в Плисковското поле само на една относително по-ранна концентрация от единични гробове. Те се намират в по-стари или под новоизградени могили, или са без връзка с тях, общо взето по трасето на античния и средновековен път от Одесос-Варна и Марцианопол на запад към Никополис ад Иструм и Мелта. В отсечката, която преминава през южната част на Плисковското поле, са засвидетелствани преки или косвени данни за няколко единични гроба на воини, може би с аристократично потекло, от края на VII до към средата на IX в. Това на първо място е известният гроб № 5 в могила III на вододелната височина между Плиска и Мадара, разгледаният гроб от Чаир дере, както и откритият при спасителни разкопки немогилен гроб, северно от кв. Макак (Тонкова и др. 2013, 157-158). Към тях може да се добави и косвеното указание за ранен гроб на намерения случайно в землището на с. Мътница, Шуменско златен пръстен с украса от „пръчициластари“ (Станилов 2006, 190 и сл.). Тази концентрация обаче може да бъде обяснена не само с близкото разположение на Плиска, а и с близостта на култовото средище под Мадарските скали (Георгиев 2018, под печат).

Плисковското поле лежи, от една страна – между Подунавието и Лудогорието и Мадара, а от друга – между Черноморието и вътрешността на Мизия и е било важна транзитна или пасионарна (преходна) зона за (пра)българите още от края на VII в. През него именно минават едни от най-важните вътрешни пътища в новосъздадената държава и не е никак изненадващо, че край тях се появяват единични гробове на воини или аристократи.

Убеждението за концентрация на гробове от края на VII или първата половина на VIII век в южните части на Плисковското поле обаче може да се окаже измамна. Засега сравнително сигурен е само гроб № 5 от могила III.

Регистрираните находки от колании украси от „групата Врап-Велино“ се появяват в по-широк ареал, включително и в Лудогорието, Варненско, а и в цяла северна България (Станилов 2006, 98-101). Подобни произлизат и от втория некропол в кв. Дивдядово (Атанасов, Венелинова, Стойчев 2007, 57 и сл.), а и от Преславско. Единични попътни гробове със скъпи колании и други украси от VIII век бяха регистрирани и в Горнотракийската равнина (Златари, Гледачево, Нова Загора) (Борисов 2012, 50 и сл.). Причините и времето на тяхната изненадваща поява там обаче изискват отделно разглеждане.

Приоритетни зони за търсене на могилни гробове (вторични и евентуално първични) с материали от втората половина на VII и особено през VIII век са Варненско (преди всичко в долното течение на Провадийска река с езерата), Добруджанското плато и Лудогорието. Там, със или без помощта на „бръснача на Окам“, трябва да продължат да се издирват следи от полуномадски, относително устойчиви, центрове на българите от първия век на съществуването на създадената от тях през 680 г. държава. Металните украси от колани и други принадлежности от VII –VIII в. запазват своето значение за регистрирането на ранните държавни или племенни центрове и можем само да съжаляваме, че много от находките, които достигат до нас, са безпаспортни (Тотев, Пелевина 2007, 111 и сл.; Stanilov 2015, 53 sqq. и други) и ние трябва да можем само да гадаем от коя част на българската територия те произлизат.

Цитирана литература:

Антонова, Дремсизова-Нелчинова 1981: В. Антонова, Цв. Дремсизова-Нелчинова. Аулът на хан Омуртаг при Чаталар. София, 1981.

Атанасов, Венелинова, Стойчев 2007: Г. Атанасов, Св. Венелинова, Ст. Стойчев. Ранносредновековен некропол в Шумен (квартал Дивдядово). – Археология, 2007, 1-4, 57-66.

Абрамова 1982: М. П. Абрамова. Новие материалы раннесредневековых могильников Северного Кавказа. – Советская археология, 1982, 2, 35-55.

Бартольд 1921: В. В. Бартольд. К вопросу о погребальных обрядах турков имонголов. – Записки Восточного Отделения Русского археологического общества XXV, 1917-1920 г. Петербург, 1921, 55-76.

Базылхан 2011: Н. Базылхан. Древнетюркские каганско-княжеские поминальные комплексы Центральной Азии. – В: „Форум „Идель – Алтай“. Материалы Первого Международного конгресса средневековой археологии евразийских степей, Казань, 2009 г. Казань, 2011, 187-194.

Борисов 2012: Б. Борисов. Археологические свидетельства праболгарского присуствия на территории Южной Болгарии. – Поволжская археология, 2012, 2, 50-65.

Войтов 1986: Е. В. Войтов. Древнетюркские памятники на Хануе. – Советская археология, 1986, 4, 74-89.

Войтов 1989: Е. В. Войтов. Онгинский памятник. Проблемы культуроведческой интерпретации. – Советская тюркология 1989, 3, 34-50.

Георгиев 2003: П. Георгиев. Началото на Абоба-Плиска. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003, 175-182.

Георгиев 2004: П. Георгиев. Археологическите реалии в Търновския надпис на хан Омуртаг (I част). – Археология 2004, 3-4, 27-36.

Георгиев 2006а: П. Георгиев. Разкопки на могила XXXIV в Плиска. – В: Археологически открития и разкопки през 1995 г. София, 1996.

Георгиев 2006б: П. Георгиев. Стохълмието и неговите центрове. – Старобългаристика, 2006, 4, 54-68.

Георгиев 2007: П. Георгиев. Раннобългарската култура – култура „на колела“. – В: Изследвания по средновековна българска археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. Велико Търново, 2007, 22-40.

Георгиев 2009: П. Георгиев. Хинтерландът на Абоба-Плиска – пътни комуникации, селищни и военни средища. – В: Eurika. In honorem L. Donchevae-Petkovae. София, 2009, 333-353.

Георгиев 2014: П. П. Георгиев. Плиска в восьмом веке. – Поволжская археология 3 (9), (Казань), 2014, 194-221.

Георгиев 2018: П. Георгиев. Плиска – езическият култов център на България през IX век. – Плиска-Преслав 13, 2018, под печат.

Георгиев, Иванов 2015: П. Георгиев, Ст. Иванов. „Вътрешното“ землено укрепление на Плиска (краят на VIII – начало на IX в.) (проучвания през 2000 – 2006 г.). – Плиска-Преслав, 11, 2015, 49-90.

Георгиева 1955: С. Георгиева. Разкопки на могили № XXXIII и XXXII в Плиска. – ИАИ XX, 1955, 11-42.

Димитров 2014: Я. Димитров. Два новооткрити обекта от раннобългарското средновековие (VIII-IX в.) в землището на град Каспичан. – В: Град на хилядолетия. Каспичан, 2014, 84-92.

Иванов и др. 2013: Я. Иванов, Ч. Лалов, Г. Радославова, и др. Археологически проучвания на обект №4 по АМ

„Хемус“, етап II. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 494-497.

Кляшторний 1964: С. Г. Кляшторний. Древнетюркские рунические надписи как источник по истории Средней Азии. Москва, 1964.

Кляшторний 1978: С. Г. Кляшторний. Храм, изваяния и стела в древнетюркских текстах (к интерпретации Ихе-Ханын-норской надписи. – В: Тюркологический сборник 1974 г. Москва, 1978, 238-256.

Кузнецов 1985: В. А. Кузнецов. Поминальный комплекс VIII века в окрестностях Кисловодска. – Советская археология, 1985, 3, 206-213.

Кызласов 2010: И. Л. Кызласов. Новый тип поминальных памятников тюркоязычного населения Южной Сибири (к расселению и ранней истории чиков). – Российская археология, 2010, 4, 88-100.

ЛИБИ 1958: Латински извори за българската история, I. София, 1958.

Малов 1959: С. Е. Малов. Памятники древентюркской письменности. Москва-Ленинград, 1959.

Миткова 2014: Р. Миткова. Паметници от бронзовата епоха. – В: Рашев, Ст. Станилов, Ст. Стойчев. Кабиюк. Ранносредновековен могилен комплекс. София, 2014, 185-202.

Мурзаев 1984: Э. М. Мурзаев. Словарь народных географических терминов. Москва, 1984.

Плетнева 1982: С. А. Плетнева. Кочевники средневековья. Москва, 1982.

Плетнева 2003: С. А. Плетнева. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV – XIII века). Учебное пособие. Воронеж, 2003.

Рашев 2007а: Р. Рашев. Праболгары на юго-западной окраине Евразийской степи. – В: Средневековая археология евразийских степей. Материалы Учредительного съезда Международного конгресса, Казань, 14-16 февраля 2007 г. Казань, 2007, 104-117.

Рашев 2007б: Р. Рашев. Прабългарите през V – VII век. В. Търново, 2007 (четвърто допълнено издание).

Рашев 2008: Р. Рашев. Българската езическа култура VII – IX век. София, 2008.

Рашев, Станилов, Стойчев 2014: Р. Рашев, Ст. Станилов, Ст. Стойчев. Кабиюк. Ранносредновековен могилен комплекс. София, 2014.

Станилов 2006: Ст. Станилов. Художественият метал на българското ханство на Дунав (7 – 9 век). София, 2006.

Станилов 2016: Ст. Станилов. Бележка към проблема за началото на Плиска. – В: Проф. Борис Борисов: ученици и приятели (= ВТУ и българската археология 2). Велико Търново, 2016, 529-538.

Тонкова и др. 2013: М. Тонкова, М. Тонева, Р. Георгиева, Я. Димитров. Селище от ранноелинистическата и ранносредновековната епоха при кв. Макак, гр. Шумен (АП „Хемус“ – обект 7). – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София,2013, 156-158.

Тотев, Пелевина 2007: Б. Тотев, О. Пелевина. Борба между животни в коланната металопластика от езическия период на Дунавските българи. – В: Изследвания по българска средновековна археология. Изследвания в чест на проф. Рашо Рашев. В. Търново, 2007, 111-124.

Daim 2000: F. Daim. “Byzantinische” Gurtelgarnituren des 8.Jahrunderts.– In: Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Hrsg. F. Daim. Innsbruck 2000, 77-204.

Šmahelova 2009: L. Šmahelova. Kul Tegin Monument and Heritage of Lumir Jisl The Expedition of 1958. – In: Current Archaeological Research in Mongolia: Papers from the First International Conference on “Archaeological Research in Mongolia” Held in Ulaanbaatar, August 19th-23rd, 2007 (Bonn contributions to Asian archaeology, v. 4). Bonn, 2009, 325-341.

Stanilov 2015: St. Stanilov. Awarische und bulgarische Gürtelbeschläge des VIII. Jahrunderts in der Sammlung Watewi. – Archaeologia bulgarica, XIX, 2015, 1, 53-68.

Szenthe 2014: G. Szenthe. Cotributions to the Connections of the Vrap – Velino Horizont and the Late Avar Material. – In: Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube. Sofia – Pilisczaba, 2014, 61-76.

Ключови думи: Ранно средновековие, Първо българско царство, Плиска, Кабиюк